Клапків М.С.,
кандидат економічних наук

ПИТАННЯ ЕТИМОЛОГІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РИЗИКУ

За останні десять років надзвичайно зросло зацікавлення таким поняттям, як економічні ризики. На конференції, яка відбулася у жовтні 1998 року, було проголошено народження в Україні нового напряму наукових досліджень, відомого як ризикологія[1]. Серед багатьох завдань цієї науки особливе значення має пізнання ризику, розробка сучасної теорії ризику, а також дослідження можливостей ефективного управління ним в умовах ринкової економіки. Таке визначення завдань підтверджується позицією чеських теоретиків у галузі страхування, які давно дійшли висновку, що теорія ризику є фундаментом управлінської діяльності в галузі ризику. Її рух відбувається від теорії ризику через менеджмент ризиком до бізнесу в умовах ризику[2]. Предметом першочергового зацікавлення ризикологією повинні стати питання комплексного і послідовного розгляду поняття ризику, як-от: походження терміна (етимологія), пояснення суті й змісту (онтологія) та його пізнання, дослідження (гносеологія). Здається, що і навчальний курс повинен мати назву "Ризикологія", і починати виклад цього предмета слід від розгляду ризику як поняття аж до управління ним у різних сферах економічного життя. Міжнародний інститут дослідження ризику виявив, що недостатній рівень розвитку базової економічної науки зумовив відсутність необхідних правильних визначень окремих базових понять, до яких передусім належить "ризик"[3].

Етимологічно слово "ризик" у різних мовах пов'язується в першу чергу із появою небезпеки або непевності в різних сферах господарської діяльності та суспільно-економічного буття, на що вказує розвиток термінології. Зокрема, у словниках європейських народів слово "ризик" існує у подібних формах і визначеннях змісту, наприклад, в англійській мові "risk", в албанській "rezik", у болгарській "риск", у чеській "risiko", у фінській "riski", у французькій "risque", в італійській "rischio", в німецькій "risiko", в іспанській "riesgo", в румунській "risc" і лише в угорській, крім загального "riziko", воно має ще й особливий синонім праугорського походження — "kockazat". Безумовно, така подібність у виразі цього поняття у різних мовах наводить на думку про єдиний корінь його походження. Саме тому з огляду на свій міжнародний харак-

---

[1] *Вітлінський В. В., Колобова Л. В.* Перша Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем економічного ризику // Фінанси України. — 1999. — № 1. — С. 130—132.

[2] *Jilkova Jiřina, Daňhel Jaroslav.* Filozofická kategorie nutnosti a nahodilosci a pojištěni // Pojistný obzor. — 1986. — № 5. — С. 133.

[3] *Юлдашев Рустем, Тронин Юрий.* Концепция научной корректировки регулирования страховой деятельности // Страховое дело. — 2000. — № 7. — С. 17.

© Клапків М.С., 2001

тер, вираз "ризик" посідає виняткове місце і у термінології в галузі страхування та на практиці[4]. Як стверджує Вольф-Рудігер Гейльман, це слово є звульгаризованою формою латинського терміна "resecum", яке в перекладі означає "небезпека" або "скала".

Такий зв'язок не випадковий, бо, як відомо, зіткнення із прибережною скалою, особливо для мореплавців, вважалося найбільшою небезпекою. Також у грецькій мові термін "ризик" співзвучний із терміном "ріса", що на давньогрецькій означає "корінь", який, як відомо, виступаючи із землі, може стати непередбаченою і небезпечною перепоною на шляху пішохода. Отже, походження терміна "ризик" у багатьох європейських мовах Вольф-Рудігер Гейльман інтерпретує як відчуття небезпеки. На його думку, момент зіткнення із небезпекою закладений також у китайському виразі ризику "WEI-JI". В ньому поєднуються два самостійних слова: "WEI" — "нещастя" і "JI" — "шанс". Коренева подібність термінів "ризик", "нещастя", "страхування" і "шанс" присутні також у японській мові:

危険 KI — KEH — нещастя, ризик;

保険 ГО — KEH — страхування;

機会 KI — КАЙ — випадок, шанс.

Цікаво те, що ієрогліфний знак китайського слова "WEI" майже цілком відповідає значенню японського терміна "KI", взятого з виразу "KI — KEH". Обидва ієрогліфічні знаки означають зміст терміна "ризик" і пов'язаного з ним нещастя[5].

Згідно ж із концепцією іншого німецького дослідника Гейнца Брауна арабське слово "risqu", яке було запозичене італійцями ще в часи середньовіччя, власне і було перетворене ними на "risco"[6]. Отже, хоча висновки обох вчених є дещо різними, та все ж вони однаково вказують на те, що поняття ризику знайоме людям уже з давніх часів і пов'язується із нещастям. На думку І.Т. Балабанова, "ризик" як історична категорія виник на зорі цивілізації — тоді, коли у людини тільки-но з'явилося почуття страху перед смертю[7]. Таким чином, незважаючи на індивідуальну оцінку змісту і звучання терміна "ризик" у різних мовах, його походження на побутовому рівні більшою чи меншою мірою тісно пов'язується із розумінням небезпеки, збитку, дефекту, знищення, азарту, випадку, загрози, потреби, ненадійності, незнання, невизначеності, непевності, а часом навіть шансу. З цими численними та багатозначними

[4] Ubezpieczenia majątkowe. Wydanie IV uzupełnione aneksem. Praca zbiorowa pod redakcją prof. dr *Witolda Warkałło*. — Warszawa: PWE. — 1971. — С. 157 (Примітка 76).

[5] *Heilmann Wolf-Rüdiger*. Versicherungsmathematische Methoden des Risk Management // Blätter. Deutsche Gesellschaft für Versicherungs-mathematik. — 1989. — № 2. — С.141; Mathematik und Muthos // Versicherungswirtschaft. — 1989. — № 12. — С. 761.

[6] *Braun Heinz*. Technische Versicherungen — gestern, heute, morgen // Versicherungswirtschaft. — 1987. — № 16. — С. 1059.

[7] *Балабанов И.Т.* Риск-менеджмент. — Москва: Финансы и статистика. — 1996. — С. 22.

словами-синонімами поняття "ризик" не лише асоціюється, а й часто вживається як їх субстанція, тобто як взаємозамінне поняття. Надзвичайні випадки, зв'язані зі страхуванням, часто також називаються ризиками.

На думку Здзіслава Шиманського, взаємозамінне користування термінами "ризик" і "надзвичайний випадок" не завжди можливе й виправдане, оскільки термін "надзвичайний випадок" має ширшу сферу охоплення, а тому не досить точний[8]. Вперше наукове, математичне визначення поняття "ризик" було сформульоване більш як двісті років тому німецьким математиком Йоганом Ніколаусом Тетенсом (1736—1807) у його праці "Вступ до розрахунку життєвої ренти і право на її отримання", виданій ним ще у 1786 році в Лейпцігу. Цим самим він і започаткував основи нового наукового напряму — ризикології, яка знайшла практичне застосування у страхуванні життя. Дослідники його творчості наголошують, що навіть за відсутності на той час необхідного емпіричного матеріалу, він усе ж дуже часто інтуїтивно робив правильні висновки. З цього приводу йому приписують каламбурний вислів: "...навіть коли відсутня теорія, то все ж добре видно, як вона повинна бути застосована"[9]. У своїй праці Й. Тетенс запропонував прийняти мірою ризику половину величини стандартного відхилення, вважаючи його обсягом очікуваного збитку страхового закладу, який виникає за умовами договору страхування[10]. Контраргументом такого твердження стала поширена теза, згідно з якою імовірність є лише мірою величини ризику, але не може бути ним самим[11].

Обставини, які склалися в галузі страхування та математики, дали підставу польському професорові Вітольдові Варкалло вважати, що вираз "ризик" здобув ранг наукового терміна спочатку у страховій теорії, а вже значно пізніше (наприкінці XIX й на початку XX століть) поширився на економічну теорію, в якій його почали використовувати у ролі аргументу у справі обгрунтування підвищення норми прибутку підприємця, або ж як підстави виникнення права на одержання прибутку, а деколи навіть як чинника виробництва. Зростання питомої ваги ризиків, викликаних науково-технічним прогресом, привело наприкінці XIX століття до подальшого зростання наукової кар'єри терміна "ризик". Із того часу він перестав бути терміном[12], яким користуються виключно у страховій справі. Таке пояснення історичного місця виникнення терміна "ризик" заперечує чеський теоретик Ярослав Дангель. Більше того, він заперечує страхове походження терміна "ризик" і навіть вва-

---

[8] *Szymański Zdzisław.* Prawo ubezpieczeniowe. — Łódź: UŁ. — 1975. — C. 37.

[9] "Man sieht nicht besser, was der Theorie noch fehlt wenn man sie zur Anwendung bringen muss". — Versicherungswirtschaft. — 1985. — № 10. — C. 664.

[10] *Ortyński Kazimierz, Orzechowski Krzysztof.* Materiały do studiowania ekonomiki ubezpieczeń gospodarczych. — Radom: Wyższa Szkoła Inżynierska. — 1979. — C. 46.

[11] *Kuzmiuk Zbigniew.* Istota i pojęcie ryzyka gospodarczego na gruncie ekonomii politycznej ubezpieczeń i innych dyscyplin naukowych // Wiadomości Ubezpieczeniowe. — 1988. — № 2 . — C. 7.

[12] Ubezpieczenia majątkowe. Wydanie IV uzupełnione aneksem. Praca zbiorowa pod redakcją prof. dr *Witolda Warkallo.* — Warszawa: PWE. — 1971. — C. 34.

жає таку думку глибоко помилковою. Його походження він виводить передусім із загальнонаукових дисциплін: філософії та економічної теорії[13].

Очевидно, що такий підхід пояснюється бажанням побачити походження цього терміна у глибині віків, тобто набагато раніше, ніж комерційне страхування розпочало відлік часу свого активного розвитку. Спеціалісти висловлюють думку, що підставу вважати ризик предметом турботи ще античного світу дає М. І. Фінлей, автор книги "Античне господарство"[14].

Найпоширенішим, але й найсуперечливішим у теорії ризику є погляд, згідно з яким ризик є непевністю. Понятійний тандем склався настільки тісний, що, як зауважив відомий польський учений професор Оскар Ланге, ще економісти неокласичної школи (кінець XIX — початок XX століть) протягом тривалого часу, здебільшого, замість терміна "ризик" вживали термін "непевність"[15].

Наукова дискусія навколо обгрунтованості визначення поняття "ризику" через "непевність" точиться вже більш як сто років. Уперше спробу висвітлити з цього боку економічний аспект ризику зробив американський вчений Алан Віллетт у своїй роботі "Економічна теорія ризику і страхування", виданій ним у 1901 році. Він виходив із концепції, що хоча термін "ризик" і вживається в різних значеннях, та все ж панує загальна думка, що він якимось чином пов'язується із поняттям непевності. Останнє може виступати в кожній ситуації, в якій абсолютно неможливо уявити процес діяльності та його наслідки, тобто там, де неможливо виявити причинно-наслідковий (детерміністичний) зв'язок між елементами цього процесу. Тому свій погляд на співвідношення ризику і непевності А. Віллетт сформував, виходячи виключно з принципу загального детермінізму, тобто, що всі очевидні явища, в тому числі й випадкового характеру, обов'язково є здетермінізованими явищами причинно-наслідкового характеру і тому виступають як наслідки інших явищ — причин. Саме тому ефект випадковості окремі явища справляють через недостатнє пізнання причин їх походження. Внаслідок цього у людей виникає суб'єктивний стан непевності.

Отже, з позиції А. Віллетта, ризик є чимось об'єктивним, але скорельованим із суб'єктивною непевністю, або інакше — об'єктивним корелянтом суб'єктивної непевності[16]. Правда така орієнтація ризику на непевність не отримала належного теоретичного підтвердження, бо непевність при цьому теж сприймалася багатозначно, тобто щонайменше у трьох значеннях, а саме як:

— непевність об'єктивна;

---

[13] *Daňhel Jaroslav.* Úloha kategorie nahodilosti v definici pojištěni // Pojistné rozpravý. — 1989. — № 1. — С. 24.

[14] *Габровски Радослав, Илиев Боян.* Корпоративен риск мениджмънт. — Свищов: Академично издателство "Ценов". — 2000. — С. 72.

[15] *Lange Oskar.* Optymalne decyzje / Dzieła. Tom 6. Wyd. 2. — Warszawa: PWE. — 1977. — С. 204 (Примітка 19).

[16] *Willett A.H.* The Ekonomic Theory of Risk and Insurance. — Philadelphia. — 1951. — С. 3—6. (Приведено за: *Kowalewski Eugeniusz.* Wprowadzenie do teorii ryzyka ubezpieczeniowego // Ubezpieczenia w gospodarce rynkowej. Pod redakcją *Andrzeja Wąsiewicza.* — Bydgoszcz: Branta. — 1994. — С. 15).

— непевність психологічна, або суб'єктивна;

— непевність, яка виникає у процесі прийняття рішень.

Збудоване на їх основі поняття ризику відповідно теж сприймається трояко:

1. Ризик як об'єктивне вираження суб'єктивної непевності. При цьому суб'єктивна непевність сприймається як свідома інтерпретація зоб'єктизованої непевності. Так, представлена непевність існує навіть тоді, коли вважається, що "щось" може наступити, але не мусить (не повинно) .

2. Визначення ризику як непевності через її психологічне сприйняття. В такому розумінні ризик є комбінацією азарту та інших цілеспрямованих дій і вимірюється за допомогою показника імовірності ступеня віри, переконання особи. При цьому ризик вважається станом реального світу, а непевність — станом її свідомості.

3. Третім тлумаченням зв'язку "ризик — непевність" є сприйняття ризику як суто психологічного явища, яке проявляється лише в сенсі людських відчуттів та людського досвіду (людської поведінки). Послідовники психологічного підходу спираються на існуючий тісний зв'язок між суб'єктивними переживаннями людини та об'єктивною дійсністю. Згідно з такою позицією величина ризику повинна змінюватися у відповідності зі станом психіки, свідомості особи, яка наражена на "щось".

Як видно, визначення ризику на основі непевності здійснюється у широкому діапазоні: від об'єктивізації непевності (ризику) до її суб'єктивного сприйняття. Однак, на думку спеціалістів, в міру відходу від об'єктивізації непевності й переходу до її суб'єктивного сприйняття з метою визначення на її основі обсягу ризику, теоретична цінність таких спроб та отриманих результатів стає все меншою, тому що зменшуються можливості кількісної оцінки (квантифікації) непевності й ризику[17]. Поширеною є думка про те, що правильне пояснення джерел походження ризиків різних видів, які детермінують діяльність сучасних організацій, господарських суб'єктів, можна знайти, спираючись на "теорію катастроф", сформульовану Р. Томою та Е. С. Зееманом.

В основі цієї теорії лежить теза про те, що розвиткові будь-якої організації властивий стрибкоподібний, раптовий характер. Однією із рис такого розвитку є так звана "дисконтинація". Про "дисконтинацію" йдеться тоді, коли має місце різка, неочікувана зміна величини або рис об'єкта, незважаючи на те, що чинники, які безпосередньо здатні впливати на це явище, не піддаються таким же різким змінам. Водночас приписування ризикам абсолютної випадковості, на думку представників Лондонського страхового інституту, не дає можливості для визначення кількісної оцінки ризику, необхідної для його передбачення та практичного управління[18]. Цю ідею розвиває і "теорія звіль-

[17] *Kowalewski Eugeniusz.* Ryzyko w działalności człowieka i możliwości jego ograniczenia // Ubezpieczenia gospodarcze. Pod redakcją *Tadeusza Sangowskiego.* — Warszawa: POLTEXT. — 1998. — С. 20.

[18] *Jedynak Piotr.* Polityka ubezpieczeń w przedsiębiorstwie // Kraków: Uniwersytet Jagelloński. — 1999. — С. 18.

нення енергії", розроблена Вільямом Халдоном, згідно з якою всі нещасні випадки є наслідком неконтрольованого вивільнення енергії, яка виявляється більшою, ніж даний об'єкт (структура) може витримати. Аналогічним є також твердження Фрідріха Ніцше про те, що кожне людське серце, переповнене сміливістю і радістю, час від часу потребує відчуття деякої небезпеки[19].

Найпершою науковою спробою розмежування понять ризику і непевності стала праця одного з представників неокласичної школи, американського економіста Френка Кнайта, опублікована ним у 1921 році під назвою "Ризик, непевність, прибуток". У ній він, зокрема, твердить, що ризик — це лише така непевність, яку можна технічно оцінити і виміряти. При цьому методом вимірювання ним було прийнято пробабілістичний розрахунок (визначення імовірності)[20]. Залежно від точності розрахунку цієї імовірності він поділив її на три види:

— імовірність математична (апріорна);

— імовірність статистична (апостеріорна);

— імовірність експертної оцінки (естіматична).

Третій із представлених методів розрахунку імовірності — естіматичний, на відміну від попередніх, має здебільшого вимушений характер застосування. Тільки через обмеженість математично-статистичної інформації, експертна оцінка проводиться як на основі об'єктивних даних, так і суб'єктивних знань, тобто на загальній досвідченості, а також інтелігентності та інтуїції особи, яка проводить оцінку імовірності. Незважаючи на деяку обмеженість можливостей експертно-оціночного методу, його застосування в економічній сфері зростатиме. Широке поле для його застосування являє собою, зокрема, сфера фінансово-кредитної діяльності ризиків. Непевність, оцінену таким методом, лише умовно можна прийняти за кількісне значення ризику. Тому згідно з теорією Кнайта про ризик можна говорити лише тоді, коли результат будь-якої діяльності можна визначити з допомогою хоч би одного із трьох названих методів розрахунку імовірності. Якщо ж цього зробити неможливо, то результат залишається на рівні непевності.

Як не дивно, але таке пояснення головного питання ризикології мало також велике загальноекономічне значення, оскільки давало нове пояснення походження прибутку із ризику. Відзначаючи цю заслугу Кнайта в галузі економічної теорії, Джон Гелбрайт вказав, що оскільки протягом всього XIX століття не з'явилося жодного теоретичного обгрунтування походження дохо-

---

[19] *Драганов Христо, Близнаков Йордан.* Застраховане. — София: Издателство "Тракия — М". — 2000. — С. 44, 67.

[20] Основні ідеї названої праці Ф. Кнайта частково зреферовані у роботах таких авторів: *Lange Oskar.* Optymalne decyzje — zasady programowania. — Warszawa: PWN. — 1964. — C. 202; Ubezpieczenia majątkowe. Wydanie IV uzupełnione aneksem. Praca zbiorowa pod redakcją prof. dr *Witolda Warkallo.* — Warszawa: PWE. — 1971. — C. 35; *Kozłowski P.* Problematyka racjonalności w twórczości N. A. Simona // Studia Ekonomiczne. № 23. — Zakład Narodowy im. Ossolińskich. — Wrocław — Warszawa — Kraków: PAN. — 1990. — C. 14; *Eisen Roland.* Theorie des Versicherungsgleichgewichts. Unsicherheit und Versicherung in der Theorie des generallen ökonomischen Gleichgewichts. — Berlin: Duncker & Humblot. — 1979. — C. 16.

ду з капіталу, то саме це відкрило двері Карлу Марксу та його революційному вченню про походження прибутку із додаткової вартості. Найдостовірніше, на думку Гелбрайта, пояснення цього явища викристалізувалося лише на початку XX століття у зв'язку із дослідженнями у сфері теорії ризику. На його думку, прибуток, який тепер почали відрізняти від процента, не без певної рації, вважають винагородою за новаторство.

На потребу розмежування непевності й ризику звертають увагу у тих ситуаціях, коли розглядається ефективність інноваційного проекту. При цьому така непевність тлумачиться як результат змін вартості змінної випадковості у формі її сподіваної вартості. Ризик при цьому виникає у можливості прийняття змінною випадковою такого значення, яке у відношенні до її середньої величини означає зменшення (втрату) майна. Вживається при цьому також вираз "непевність ризику", що засвідчує однорідність ризику і непевності, а заразом, і відмінність між ними[21].

Саме під таким кутом зору розглядає у своїй концепції проблеми співвідношення непевності і ризику професор Оскар Ланге, беручи за приклад підприємство, яке діє в умовах непевності й прибуток котрого є змінною випадковою, як це і трапляється на практиці. З метою отримання точніших значень Оскар Ланге вводить кількісний показник — коефіцієнт непевності, який розраховується ним як змінна випадкова при знаному розкладі імовірності, а цим самим вже застерігається вимірність даної непевності[22]. Невимірна непевність, за визначенням Оскара Ланге, набирає характеру "абсолютної непевності"[23]. Інший польський вчений Ян Зеленевський робить спробу пояснити походження ризику з позиції корисності людської діяльності. Він вважає, що навіть невелика вартість результату, який оцінюється як дуже імовірний, може нас — за умови очікування корисності чи економічної ефективності — схилити до діяльності. Разом із цим навіть значна вартість очікуваного результату, який оцінюється з малою імовірністю, може виявитися недостатньою для того, щоб привернути нас до такої діяльності.

Отже, враховується поява більшої імовірності того, що у разі недосягнення бажаного результату діяльності або досягнення його лише "невеликою" мірою, така діяльність визнається некорисною або економічно неефективною, тобто кваліфікується як ризик[24].

---

[21] Funkcjonowanie i rozwój spółek. Wybrane problemy. Praca pod red. naukową *Czesława Sałkowskiego*: Prace naukowe Politechniki Szczecińskiej. — 1990. — С. 112 — 114.

[22] *Lange O.* Teoria programowania. — Warszawa: PWN. — 1977. — С. 255.

[23] *Lange O.* Optymalne decyzje. Wydanie 2. — Warszawa: PWN. — 1967. — С. 204 (Примітка 19).

[24] *Zelenewski Jan.* Organizacja zespołów ludskich. Wstęp do teorii organizacji i kierowania. — Warszawa: PWN. — 1982. — С. 292.